

ПОНЯТТЯ “МЕТОДОЛОГІЯ” ТА ЙОГО СТРУКТУРА

Степан МОЧЕРНИЙ

Copyright © 2002

ВСТУП

Прогрес науки, як відомо, залежить від кількості знань, успадкованих від попередніх поколінь. Ця закономірність стосується й економічної науки, основи якої було закладено ще у V ст. до н.е. у працях давньогрецького філософа Ксенофонта. Вона ж диктує певні вимоги до дослідження особливостей розвитку сучасних економічних систем, їх трансформації в інші системи, пізнання будь-яких економічних явищ і процесів. Синтезувати все цінне в цілісній економічній теорії можна лише на основі творчого застосування діалектичного методу дослідження, а отже, вмілого використання методології наукового пізнання.

Розвиток науки, формою якого є прогрес наукових знань, визначається в кінцевому підсумку дією основних законів діалектики (єдності і боротьби суперечностей, переходу кількості в якість і навпаки, або закону кількісно-якісних змін, заперечення заперечення), що водночас є формами конкретизації загальнонаукових та філософських принципів, які гуртують навколо себе певне коло категорій. Методологія допомагає дослідникам окремих економічних явищ і процесів, різних економічних систем

усвідомити загальні закономірності самого процесу пізнання, розкриття істини, її критеріїв тощо.

Діалектичний метод пізнання, який служить методологічною основою економічного дослідження, є, з одного боку, безпосереднім засобом побудови економічних концепцій, теорій, гіпотез тощо шляхом формулювання певного комплексу принципів, передумов, орієнтирів у формі понять, ідей, а з іншого — опосередкованим, через метод економічної теорії і передусім політичної економії. Жодна наука, в т. ч. економічна теорія, не може обійтися без таких філософських категорій, як причина, наслідок, необхідність, сутність, зміст, закон та ін.

Сучасна економічна наука деідеологізується, звільняється від багатьох догм і застарілих положень політичної економії радянського періоду, водночас зазнаючи впливу догм і стереотипів західної економічної думки, зокрема еkleктичного поєднання кількох течій і шкіл з різних століть, передусім економікс з її претензією на монополізацію істини. За таких умов надзвичайно зростає роль методології в економічному дослідженні.

Проте звільнення економічної науки від застарілих положень радянських часів супроводжується вели-

чим розмаїттям думок, здебільшого суперечливих щодо сутності окремих економічних категорій (наприклад, власності, яке майже кожний економіст тлумачить на свій лад). Унаслідок цього втрачаються всілякі можливості зближення поглядів, а відтак вироблення загальноприйнятого визначення, без якого, враховуючи фундаментальну роль будь-якої категорії, неможливий прогрес науки загалом. Як не дивно, розбіжності існують навіть у трактуванні понять “товар”, “гроші”, “кредит”, “прибуток” тощо. Така ситуація негативно позначається і на виробленні практичних рекомендацій з реформування, або перебудови власності.

Вирішальну роль у розв’язанні цієї проблеми також повинна відіграти методологія. Адже, обравши правильний спосіб пізнання, не можна отримати різні, до того ж суперечливі, результати.

Водночас методологія економічного дослідження не повинна обмежуватися лише використанням загальнонаукових та філософських принципів, законів і категорій, які визначають загальний напрямок і стратегію такого дослідження. Ці елементи діалектичного методу повинні використовуватися, по-перше, у специфічних економічних формах (бути конкретизованими через формат предмета економічної теорії); по-друге, об’єднатись у цілісну систему з методами економічної теорії і передусім політичної економії, в яких, власне, й узагальнюються та взаємозбагачуються методи близько 50 економічних дисциплін.

Незважаючи на таку роль методології економічного дослідження та її зростання за сучасних умов, в

Україні за останнє десятиріччя не видано жодної наукової праці з цієї проблеми. Більше того, фундаментальних робіт такого плану не було і в попередні роки, за винятком дослідження російського науковця І. Сушлова, яке швидко застаріло.

Якось, ще в часи існування СРСР, виступаючи на одному з Міжнародних симпозіумів із проблем діалектики, я дозволив собі сказати, що 99% економістів не знають діалектичного методу дослідження, а 99% філософів не знають економічної теорії. І це справді так. На жаль, за останні півтора десятиріччя ситуація в Україні та Росії лише погіршилася. Такого висновку я доходжу, читаючи сучасні підручники з філософії, в яких порушуються питання сутності продуктивних сил, власності та інших важливих категорій, чи дослідження економістів, в яких трактується категоріальний апарат діалектики (сутність, зміст, якість тощо та їх взаємозв’язок).

Усе це зумовило вибір проблеми дослідження. Хочу водночас підкреслити, що незважаючи на те, що філософським проблемам економічної теорії я присвятив близько трьох десятиліть, запропонована робота не претендує на вичерпну характеристику методології економічного дослідження, на непохитну істинність висновків і положень.

Першим кроком на шляху всебічного обґрунтування методології економічного дослідження є з’ясування об’єкта (в т. ч. предмета) економічної науки. Це зумовлено, *по-перше*, тим, що методологія як наука про метод, розглядає основні структурні елементи як похідні від наукового визначення предмета. Тому цілком логічно,

що будь-яка серйозна наука розпочинається, як правило, темою “предмет і метод”. Водночас методологія активно впливає на формування наукового розуміння предмета вивчення. *По-друге*, залежно від того, що вивчає економічна наука, формується структура економічних законів і категорій, їх система, які є основними елементами діалектичного методу дослідження. *По-третє*, предмет і метод економічної науки повинні розглядатись у світлі вимог принципу історизму, тобто змінюватися залежно від динаміки реалій дійсності на мікро- і макрорівнях, у масштабі національної економіки, інтеграційних економічних об'єднань (яких нині налічується близько 100) та світового господарства. *По-четверте*, наукове визначення предмета економічної науки є надзвичайно складною проблемою. Недарма П. Самуельсон писав, що жодне визначення предмета цієї науки не може бути точним [1]. Водночас не можна погодитися з його думкою про те, що у такому визначенні немає потреби [2], оскільки при цьому не враховується евристична цінність наукового розуміння проблеми.

1. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ “МЕТОДОЛОГІЯ”

Поняття “методологія” по-різному трактується в науковій літературі, проте змінюється упродовж кількох останніх десятиліть лише незначною мірою. Так, у “Філософському словнику”, виданому 1968 р., методологія визначається як “1) сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці; 2) вчення про метод наукового пізнання і перетворення світу” [3]. В іншому “Філо-

софському словнику” методологія характеризується як: “1) сукупність пізнавальних засобів, методів, прийомів, що використовуються в будь-якій науці; 2) галузь знання, що вивчає засоби, передумови і принципи організації пізнавальної і практично-перетворювальної діяльності [4]. На думку відомих російських філософів А. Спіркіна, Е. Юдіна та М. Ярошевського, “методологія — це система принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему” [5]. В. Кохановський стверджує, що “поняття методології має два основних значення: система певних способів і прийомів, що застосовуються в тій чи іншій сфері діяльності (в науці, політиці, мистецтві тощо); вчення про цю систему, загальна теорія методу, теорія в дії” [6].

Деяко інакше визначають методологію вчені-економісти, соціологи та інші фахівці-нефілософи. Так, І. Суслов характеризує методологію як “підсумок, синтез принципів і засобів пізнання, вироблених людством у процесі його пізнавальної та перетворювальної діяльності” [7]. У “Великому економічному словнику” методологія визначається як «вчення про структуру, логічну організацію, методи та засоби діяльності. Методологія науки — вчення про принципи побудови, форми та способи “наукового пізнання” [8]. В “Енциклопедичному соціологічному словнику” наведені такі дефініції методології: “1. Наука про метод. 2. Система найбільш загальних принципів, положень і методів, які становлять основу даної науки. 3. Сукупність прийомів дослідження, які використовуються в даній науці” [9]. У підручнику санкт-

петербурзьких учених методологія характеризується як “загальний підхід до вивчення економічних явищ, система методів і прийомів аналізу за певного філософського підходу: суб’єктивного, діалектико-матеріалістичного, емпіричного, реалістичного” [10]. Відомий італійський економіст А.Пезенті стверджує, що методологія — це “загальний підхід до вивчення явищ, єдине розуміння дійсності” [11]. Що стосується економікс, то головні проблеми цієї науки, на думку французького економіста Л.Вольфа, “крутяться” навколо того, що може бути названо теорією [12].

Розбіжності у визначеннях сутності методології значною мірою зумовлені походженням цього поняття від грецьких слів “метод” (*шлях дослідження або пізнання, теорія, вчення*) та “логос” (*слово, поняття, вчення*). Якщо дотримуватися цих вихідних значень, то *методологію* найлогічніше визначити як певну сукупність засобів та прийомів пізнання і вчення про них.

Водночас для чіткішого обґрунтування сутності цієї категорії за сучасних умов доцільно використовувати методологію короткого та розгорнутого визначень, про яку йшлося при характеристиці предмета політичної економії. Крім того, слід дотримуватися вимог системного підходу, про який йтиме мова. З урахуванням цього *методологія у короткому визначенні означає комплекс засобів і прийомів наукового пізнання та теорію про них*. Поняття “комплекс” підкреслює необхідність використання найважливіших способів та прийомів наукового дослідження, але не в довільній, а у певній послідовності.

Розгорнуте визначення поняття “методологія” вимагає врахування, по-перше, основних структурних елементів методу дослідження, по-друге, не лише їх комплексу (тобто найважливіших складових), а всієї сукупності компонентів у чіткій послідовності, тобто системи. Щодо основних структурних елементів, то попередньо зазначимо, що до них передусім входять різноманітні принципи, закони та категорії діалектики й відповідні інструменти (тобто закони і категорії) кожної конкретної науки. З урахуванням цього ***методологія — це система різноманітних методів, засобів і прийомів наукового пізнання (передусім принципів, законів та категорій) та наука (або вчення) про цю систему.***

Поряд із спробами наукового визначення сутності методології, окремі “теоретики” дають настільки спрощені тлумачення цього поняття, що повністю позбавляють його позитивного змісту. Прикладом подібного визначення є порівняння методології з ящиком для ключів в автомобілі, наведене в одній із захищених в Україні докторських дисертацій.

2. СТРУКТУРА МЕТОДОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

З’ясуємо тепер, як характеризується структура методології у підручниках та навчальних посібниках 90-х років. Серед них можна виокремити два основні погляди на проблему: по-перше, намагання дати чітку класифікацію, виділити структурні елементи методології; по-друге, описовий, аморфний підхід. Розглянемо кожен з них.

Так, на думку Є.Борисова, певна сума методів дослідження, які використовуються в кожній науці, поділяються на: а) загальні (філософські), які озброюють всі сфери пізнання (наприклад, метафізичний та діалектичний), б) загальнонаукові (історичний, логічний, математичний та ін.) і в) специфічні (для кожної галузі науки). А в економічній теорії вчений розмежовує два протилежні філософські методи — метафізику і діалектику. Серед елементів діалектичного методу він розрізняє суперечність, єдність суперечностей, історичний та логічний методи [13].

В іншому підручнику російських науковців стверджується, що “в методології теоретичної економіки можна виділити декілька головних підходів: 1) суб’єктивний (з позицій суб’єктивного ідеалізму); 2) неопозитивно-емпіричний (з позицій неопозитивістського емпіризму і скептицизму); 3) раціоналістичний; 4) діалектико-матеріалістичний” [14]. Єдино правильним розв’язком наукових проблем вони вважають останній підхід, котрий здійснюється на основі об’єктивного аналізу, який характеризує внутрішні зв’язки явищ, що існують реально і в процесі розвитку. В межах останнього виділяються метод абстракції, аналіз і синтез, індукції і дедукції, історичний та логічний, економіко-математичне моделювання, економічний експеримент та інші [15].

Російський економіст А.Войтов у межах будь-якої науки виділяє специфічні прийоми, загальні (для економічної науки такими він називає статистику як спосіб її пізнання) та всезагальні (логіка, діалектика і математика) [16]. Автори колективної

монографії за редакцією Г. Климка та В. Нестеренка розрізняють загальнонаукові та спеціальні для економічної теорії методи [17]. До загальнонаукових вони віднесли принцип пізнання через внутрішні суперечності, структурно-функціональний метод, поєднання кількісного та якісного аналізів і використання на цій основі математичних методів; до спеціальних — метод наукової абстракції, аналіз і синтез, поєднання логічного та історичного, соціально-економічний експеримент.

Описовий підхід полягає у відсутності спроб класифікації основних елементів методології, еkleктичному переліку окремих з них без дотримання логічної послідовності, вимог принципу субординації. Так, М. Сажина і Г. Чибриков називають методи узагальнень і абстракцій, математичний інструментарій, що використовується при дослідженні функціональної і кількісної залежностей економічних явищ, а також мікро- та макроекономічний аналізи [18]. Т. Волкова основним методом дослідження називає діалектику, в її межах виділяючи аналіз, синтез, наукові абстракції, математичні методи, зокрема моделювання [19]. М. Чепурин до таких елементів відносить метод наукової абстракції, функціональний аналіз, позитивний і нормативний аналізи, економіко-математичне моделювання, економічні експерименти [20]. Автори підручника “Економіка” до методів теоретичної та прикладної економік віднесли порівняльний аналіз, наукову абстракцію, графічні відображення та економіко-математичне моделювання [21]. Французький економіст Р. Барр, вважаючи, що суперечки про методи належать до

іншої епохи, виділяє у процесі розвитку політичної економії мікроекономічний підхід (властивий ХІХ та початку ХХ ст.), макроекономічний, математичні методи, індукцію і дедукцію, кількісний і якісний аналізи, економетрію, моделювання та ін. [22].

Найповнішу характеристику елементів наукового пізнання економічних явищ і процесів серед науковців другої групи дає колектив петербурзьких учених. Інструментами економічного дослідження вони називають основні закони діалектики (єдності та боротьби суперечностей, заперечення заперечення, кількісно-якісних змін), а також позитивний та нормативний методи, метод сходження від абстрактного до конкретного, від сутності до явища, наукової абстракції, аналіз і синтез [23]. На противагу цьому найбільш підходить методологію економічного дослідження підручник за редакцією В. Камаєва [24].

А тепер коротко розглянемо підхід філософів до цієї проблеми. У "Філософському енциклопедичному словнику" одним із поширених методів класифікації методологічного знання називається його поділ на змістовну і формальну логіку, а в межах першої виділяють структуру наукового знання взагалі і наукової теорії зокрема; закони породження, функціонування та зміни наукових теорій; понятійний каркас науки та її окремих дисциплін; характеристику схем пояснення, прийнятих у науці; структуру й операціональний склад методів науки; умови і критерії науковості [25]. В. Кохановський до основних груп багаторівневої концепції методологічного знання відносить: 1) філософські методи, розрізняючи серед них діалектичний і метафізичний;

2) загальнонаукові підходи і методи дослідження, до яких належать поняття "інформація", "модель", "структура", "функція", "система", "елемент", "оптимальність", "ймовірність" та ін. На цій основі, на думку автора, формуються відповідні методи та принципи пізнання — системний, структурно-функціональний, кібернетичний, ймовірнісний, моделювання, формалізації та ін.; 3) приватно-наукові методи — сукупність способів, принципів пізнання, дослідницьких прийомів і процедур, що використовується у певній науці; 4) дисциплінарні методи (як система прийомів, що застосовується в певній науковій дисципліні, яка входить в окрему галузь науки, або виникає на стику наук); 5) методи міждисциплінарного дослідження, що виникають на стику різних наукових дисциплін [26].

Українські філософи — автори посібника "Філософія" серед сукупності принципів, що визначають спосіб теоретичної діяльності, виділяють, по-перше, принципи, які формують наукову картину світу, а також змістовні принципи будь-якої науки; по-друге, гносеологічні та методологічні принципи, в яких безпосередньо не відображається реальність, а фіксуються особливості самої пізнавальної діяльності [27]. Колектив російських авторів до методології відносить загальногносеологічні питання, дослідження особливих пізнавальних процедур у науці, критерії і способи створення ідеалізованих об'єктів, якими оперує наука, співвідношення емпіричного і теоретичного та ін. [28].

На певну увагу заслуговує характеристика структури методології, яку дає І. Суслов. Він виділяє, зокрема,

загальні діалектико-матеріалістичні принципи, закони та категорії; загальнонаукові методи; елементарні закони мислення і поняття економічної науки, вироблені на попередніх етапах її розвитку; економіко-математичні і статистичні методи.

Доцільно зазначити, що ще наприкінці 70-х років мною виділялись такі основні елементи діалектичного методу дослідження: 1) філософські та загальнонаукові принципи; 2) закони матеріалістичної діалектики; 3) категорії філософії; 4) закони і категорії політичної економії, змістовно обґрунтовані найвидатнішими економістами. Однак така класифікація не повністю відповідає вимогам методології економічного дослідження за сучасних культурно-історичних умов.

Для того щоб розширити методологічну базу сучасного економічного дослідження, проаналізуємо наведені вище погляди на його методологію, з'ясуємо їх переваги і недоліки. Так, у класифікації Є. Борисова позитивним можна вважати розмежування в будь-якій науці загальних (філософських), загальнонаукових та специфічних методів. Проте такому підходу не відповідає класифікація методів пізнання у самій економічній теорії (виділення лише метафізики та діалектики), а в межах діалектики зосередження уваги на надзвичайно обмеженому колі засобів пізнання — суперечностях, єдності суперечностей, історичному та логічному. До того ж не раціонально розмежовувати суперечності і єдності суперечностей. Приблизно такою (тобто розрізнено специфічні, загальні і всезагальні) є класифікація елементів методу, запропонована А.Войтовим. Звуженим порівняно з цим є виділення лише

загальнонаукових та специфічних методів (авторський колектив за редакцією Г. Климка та В. Нестеренка). Крім того, недоцільно аналіз і синтез вважати специфічними методами.

Другий підхід авторів, які вказують на наявність чотирьох структурних елементів методології, але єдино правильним називають лише діалектико-матеріалістичний метод, є неконструктивним, оскільки свідомо вводяться до таких елементів ненаукові погляди. Крім того, в межах цього методу дається далеко не повний перелік його елементів, про що буде сказано далі. Загальним недоліком позиції авторів першої групи є відсутність логічної послідовності у виокремленні методів економічного дослідження: одні на передній план висувають суперечність, другі — метод абстракції тощо.

У межах описового підходу на перше місце висуваються такі елементи методу, як узагальнення, абстракції, аналіз, наукові абстракції, порівняльний аналіз, основні закони діалектики. Водночас позиція цієї групи авторів відрізняється від першої тим, що вони вирізняють позитивний і нормативний, мікроекономічний та макроекономічний різновиди аналізу. На наш погляд, останні лише конкретизують загальне поняття “аналіз”.

Серед науковців-філософів заслуговує на увагу позиція В. Кохановського, який, крім філософських, загальнонаукових і приватнонаукових методів, виділяє дисциплінарні та міждисциплінарні методи. Водночас дискусійним є зарахування, наприклад, системного підходу до загальнонаукових чи філософських методів (цитований автор відносить

його до перших). Водночас конструктивною можна вважати позицію І. Сушова, який обґрунтовує загальні і загальнонаукові методи, а також поняття економічної теорії вироблені на попередніх етапах розвитку науки (їх доцільно назвати специфічними), економіко-математичні й статистичні методи.

З урахуванням раціональних положень, сформульованих згаданими вище авторами, *основними структурними підсистемами методології економічного дослідження* (мовиться про підсистеми, оскільки в межах кожної з них виділяється низка окремих елементів) на абстрактному рівні теоретичного аналізу є: а) загальні; б) загальнонаукові; в) специфічні; г) дисциплінарні та міждисциплінарні. Проте така класифікація видається надто загальною, а тому втрачає певною мірою ознаки методологічної функції. Конкретизувати такі методи слід у контексті розмежування принципів, законів і категорій, їх гносеологічної ролі.

Якщо ж дотримуватися цієї вимоги, то *основними структурними підсистемами діалектичного методу дослідження в економічній теорії* є:

1) *філософські принципи*, до яких належать принципи матеріалізму, розвитку, саморуху, відображення, суперечності, детермінізму (спричинення), взаємодії, об'єктивності тощо;

2) *загальнонаукові принципи*, до яких належать системний, структурно-функціональний, моделювання та ін.;

3) *закони діалектики*, які водночас виконують гносеологічну функцію; до них, зокрема, належать закони єдності і боротьби суперечностей, кількісно-якісних змін та заперечення заперечення;

4) *категорії діалектики*, найважливішими з яких є сутність і явище, зміст і форма, причина і наслідок та ін.;

5) *економічні закони*, які є достатньо науково обґрунтованими попередніми дослідниками і виконують пізнавальну функцію при вивченні сучасної економічної системи; до них, щонайперше, належать закони вартості грошового обігу, відповідності виробничих відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил та ін.;

6) *економічні категорії*, які комплексно обґрунтовані у працях найвидатніших мислителів і є інструментом пізнання для дослідників сучасних економічних систем;

7) *дисциплінарні та міждисциплінарні методи*, передусім економіко-математичні та статистичні способи пізнання і перетворення світу.

Окремі елементи наведеної класифікації можна групувати у більш складні підсистеми. Зокрема, можуть бути об'єднані в одну групу закони та категорії діалектики, в другу — економічні закони та категорії, в третю — філософські та загальнонаукові принципи. Отож, чим ширший об'єкт економічного дослідження, тим повніший арсенал методів треба застосовувати для його пізнання. З урахуванням предмета економічної теорії та політичної економії й відмінностей між ними довершений арсенал методів, прийомів, засобів, покликана використовувати економічна теорія, що не зводиться до економікс і як ядро містить політекономію. Окремими об'єктами аналізованого дослідження можуть бути певні підсистеми (продуктивні сили, відносини економічної власності) та метасистеми (економічні

відносини, технологічний чи суспільний спосіб виробництва), елементи цих підсистем тощо. Залежно від складності об'єкта пізнання, окремого економічного явища чи процесу обґрунтовуються різні за структурою економічні категорії. Зокрема, найбільш складними є ті економічні категорії, які відображають окремі сторони всіх підсистем цілісної економічної сфери (тобто продуктивних сил, техніко-економічних, організаційно-економічних та виробничих відносин) і навіть деяких компонентів надбудовчих відносин. Такими, наприклад, є категорії “господарський механізм”, “власність”.

Проблема об'єкта економічного дослідження, на наш погляд, органічно пов'язана із суб'єктом такого пізнання.

3. СУБ'ЄКТ ТА ОБ'ЄКТИ, СУБ'ЄКТИВНЕ ТА ОБ'ЄКТИВНЕ В ЕКОНОМІЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Принцип об'єктивності є конкретизацією принципу матеріалізму. Останній, як зазначалося, виявляється передусім у формі первинності суспільного буття та вторинності суспільної свідомості. На філософському рівні ця проблема надалі деталізується у співвідношенні об'єктивної та суб'єктивної гілок діалектики, об'єкта і суб'єкта, субстанції і суб'єкта, суб'єктивності та об'єктивності знання, пошуку об'єктивної істини та критеріїв, які її визначають, тощо.

Поняття об'єктивної діалектики передбачає насамперед діалектику розвитку реального матеріального світу, а отже, природи і суспільства,

певної субстанції. Суб'єктивна діалектика означає перебіг процесу діалектичного мислення, або відображення об'єктивної діалектики. У співвідношенні об'єктивної і суб'єктивної складових діалектики визначальну роль відіграє перша.

В історії розвитку філософії популярні погляди на проблему об'єкта (субстанції) і суб'єкта дотримувалися нідерландський філософ Б. Спіноза та німецький філософ І. Фіхте. Якщо Спіноза надавав перевагу субстанції, то Фіхте — суб'єкту, під яким він розумів свідомість. У філософській системі першого відсутній самостійний свідомий і вільний суб'єкт, а тому процес пізнання позбавлений об'єктивної основи.

Діалектичний підхід до цієї проблеми вперше обґрунтував Гегель. Він заперечував як первинність, так і вторинність буття. Розв'язок проблеми він убачав у тому, щоб “зрозуміти і виразити істинне не лише як субстанцію, а й однаково як суб'єкт” [29]. На його думку, спочатку має місце тотожність буття і свідомості. У такому разі ідея (тобто процес пізнання) виступає як проста істина, “тотожність поняття і об'єктивності — як загальне”. Діалектичний рух поняття відбувається шляхом переходу від суто формального поняття до судження, відтак до висновків, і завершується трансформацією суб'єктивного поняття в об'єктивність. У процесі такого руху субстанція і суб'єкт, об'єктивне і суб'єктивне водночас тотожні та істотно відмінні, характеризуються то переважанням об'єктивного над суб'єктивним, то навпаки. Однак стратегічний напрямок прогресу, на думку Гегеля, формує розвиток суб'єктивного, вна-

лідок якого субстанція стає суб'єктом. Причому субстанція повинна бути активною, такою, що рухається сама. Тоді історія утверджується як об'єктивний процес, хоча, зрозуміло, що саму історію творять люди. Тому помилково, вважає німецький філософ, розглядати суб'єктивність та об'єктивність як сталу абстрактну протилежність, оскільки вони є діалектичними.

Справедливо критикуючи І. Канта за недооцінку могутності розуму у процесі пізнання істини, Гегель стверджує, що поняття походить із сутності, а остання, зі свого боку, — з буття, і вважає ідею вищою за поняття, розглядає її як єдність поняття і реальності. Зокрема, відкидаючи спробу І. Канта розв'язати суперечність між свободою і необхідністю, Гегель підкреслює, що обидві ці категорії повинні аналізуватися не як суб'єктивні положення, а як суб'єктивні максими, що кожній з них окремо не властива істина; внаслідок цього пізнання має швидше суб'єктивний характер, тобто є випадковим, оскільки непередбачувано вдається то до однієї, то до другої максими залежно від того, наскільки вона підходить для даного об'єкта. Якщо ж врахувати діалектичну єдність свободи і необхідності, то свобода є усвідомленою необхідністю (К. Маркс), або необхідною свободою.

Значну евристичну цінність має положення Гегеля про взаємозалежність мети та засобів її досягнення, оскільки стосується взаємодії людини з природою. У своїх знаряддях, зазначав він, людина має владу над зовнішньою природою, тоді як у своїх цілях вона швидше підкоряється їй. Отже, суб'єкт — це передусім джере-

ло, рушійна сила цілеспрямованої активної діяльності процесу пізнання, а об'єкт — те, на що спрямована така діяльність суб'єкта, характеризується пасивністю. При цьому об'єкт не варто ототожнювати з об'єктивним, об'єктивною реальністю. Останнє поняття є ширшим, оскільки містить як незалежні від людини матеріальні системи і предмети, явища, процеси, так і ті з них, що стають об'єктом пізнання і на які врешті-решт спрямована діяльність суб'єкта. Відповідно поняття “предмет” є ширшим за поняття “об'єкт” [30].

Водночас слід розрізнити об'єктивне як природу, до якої належить сама людина (її природний бік), і об'єктивне, створене самою людиною. До такого об'єктивного належать передусім продуктивні сили. Ця своєрідна “олюднена природа” [31] створюється у процесі практичної діяльності людей. В останній, на думку відомого українського філософа П. Копніна, “втілена єдність субстанції і суб'єкта, вона — і субстанція, оскільки в ній дана природа у всій її об'єктивності і конкретності, і суб'єкт, котрий спричинює реальні зміни форми природи” [32]. Практика, на його думку, активна за своєю формою, але предметно-чуттєва за змістом і результатами. У її процесі активною стороною є суб'єкт, а визначальною — об'єкт.

Для того щоб змінити об'єкт природи, людина втілює свою ідею у процесі свідомої і доцільної діяльності, себто реалізує свою волю. В той час як інтелект намагається брати світ таким, як він є, воля, навпаки, прагне до того, щоб “зробити світ тим, чим він повинен бути” [33]. Відтак практична реалізація ідей відбувається за допомогою не лише знарядь

праці, речових чинників виробництва (і внаслідок цього отримує владу над зовнішньою природою), а й волі, мобілізації власних зусиль, свідомої переконаності у правильності своїх дій, віри. З урахуванням цього *суб'єкт* виступає як джерело, рушій і носій цілеспрямованої активновольової предметно-практичної діяльності, а отже, й процесу пізнання (як одного з видів діяльності) та його комплексної оцінки. *Об'єкт* у такому разі є тим, на що спрямована вольова предметно-практична, пізнавальна та оцінна діяльності людини. Отож і процес пізнання, в т. ч. економічного дослідження як результат діяльності суб'єкта, завжди містить частку суб'єктивності.

Технологія теоретичного мислення, тобто науково обґрунтованого суб'єктивного мислення, в кінцевому підсумку підпорядковується тим самим законам, що й розвиток об'єктивного світу. Така узгодженість, за словами Ф. Енгельса, стосується результатів. Водночас єдність діалектики і теорії пізнання має не абсолютний, а відносний характер, а відтак передбачає наявність відносної єдності. Це означає тотожність їх законів за змістом і відмінність за формою, способом виявлення і механізмом дії. Ця розбіжність виявляється, зокрема, в тому, що закони природи діють стихійно, а закони пізнання застосовуються людиною усвідомлено і цілеспрямовано.

Результатом пізнавальної діяльності людини є створення абстракцій, понять, категорій, законів і теоретичних наукових систем. Та реальність, яка, за словами Гегеля, не відповідає поняттю, є лише явище, суб'єктивне, випадкове, довільне, а отже, перестає

бути істиною. Узагальнивши це положення, дійдемо висновку, що поняття суб'єктивні у своїй абстрактності, певній відірваності від практики, але об'єктивні загалом, оскільки у сукупності, взаємопереходах та з урахуванням принципу історизму все повніше відображають реальну дійсність. Тому важливою вимогою об'єктивності понять, досягнення істини є сукупність усіх сторін дійсності в їх взаємозалежності, що досягається у відношеннях і взаємопереходах понять з наявними у них суперечностями.

Особливу роль у такій діалектиці відіграє суперечність, взаємоперехід її протилежних сторін. За словами Гегеля, це означає, зокрема, що треба утримати позитивне в його запереченні (від'ємному), зміст передумови — у її результаті. Так, простежуючи співвідношення між поняттями “річ”, “об'єкт” та “їх дійсність”, Ф. Енгельс зазначав, що вони рухаються разом, подібно до двох асимптот, постійно наближаючись одне до одного, однак ніколи не збігаючись, зберігаючи відмінності між собою [34].

Наближення до істини значною мірою залежить від того, хто виступає в ролі суб'єкта, від сфери науки. Як відомо, суб'єктом може бути окремий індивід, колектив (зокрема науковий), соціальна група, клас і суспільство загалом. Якщо цю роль виконує суспільство, то до суб'єкта також належать різноманітні прилади, експериментальні установки, комп'ютери тощо, тоді як на рівні індивідуума вони є лише засобами, умовами діяльності суб'єктів [35]. Це засвідчує відносність понять “суб'єкт” і “об'єкт”. Так, комп'ютер — елемент суспільного суб'єкта загалом й об'єкт

при його вивченні окремим індивідумом. Іншими словами, конкретний індивід є суб'єктом і водночас може бути предметом вивчення для інших осіб, тобто відіграє роль об'єкта.

Найповніше межі між об'єктом і суб'єктом стираються у квантовій механіці, квантовій фізиці. Раніше, зокрема в класичній фізиці, достовірними вважалися ті знання, які були абсолютно незалежними від умов і засобів пізнання, тобто були позбавлені моментів, що залежать від суб'єкта [36]. Це підтверджували словами Гегеля про те, що "пізнання істини вбачають у тому, щоб об'єкт пізнавався таким, як він є як об'єкт, вільний від домішок суб'єктивної рефлексії" [37]. Проте протилежний погляд висловили А. Едінгтон, А. Луї де Бройль та інші вчені, які вважали, що між об'єктом і суб'єктом стираються будь-які межі і зникає об'єктивний опис зовнішнього світу. В. Гейзенберг першим стверджував, що в науці ХХ ст. вивчається не природа як така (сама собою), а "мережа взаємовідносин між людиною і природою". Внаслідок цього неможливо повністю відокремити явище від спостерігача, а тому не доречно говорити про поведінку мікрочастинок незалежно від спостереження. Квантові об'єкти за цих умов містять як опис самих себе, так і характеристику вимірювальних пристроїв, що взаємодіють з цими об'єктами [38]. Таке розуміння об'єкта і суб'єкта переноситься й у сферу гуманітарних наук, у т. ч. економічну теорію. Найповніше воно знаходить свій вияв у тлумаченні проблеми вартості представниками маржиналізму.

За цих умов формулюється теза про те, що "міра об'єктивності

пізнання прямо пропорційна історичній активності суб'єкта", але із застереженням про недоцільність абсолютизації останньої" [39]. Щодо квантово-механічних процесів, то активна участь у них суб'єкта-дослідника ставить під сумнів принцип об'єктивності. Водночас така активність, за словами Н. Бора, допомагає розкрити основні фізичні закони, наблизитися до об'єктивності [40]. Аналогічна ситуація складається і в економічній теорії, особливо при використанні специфічних форм основних законів діалектики, тому в гносеологічному аспекті співвідношення суб'єктивного та об'єктивного характеризується як "суб'єктивний образ об'єктивного світу" [41]. Такий підхід вимагає уточнити положення класичної концепції діалектичного матеріалізму про те, що "форма знання завжди була, є і буде людською, суб'єктивною", а "вимога об'єктивності знання у визначенні об'єктивної істини стосується лише його змісту" [42]. Поширення (не механічне, а раціональне, творче) вимог діалектичного характеру взаємодії об'єкта і суб'єкта на предмет економічної теорії, а також урахування самої специфіки дії економічних законів вимагає певного переосмислення тези про незалежність виробничих відносин від волі і свідомості людей та про об'єктивний характер відповідних законів. Доцільно розглянути об'єктивну природу останніх.

Відповідаючи на запитання, що таке суспільство, незалежно від його форми, К. Маркс зазначав, що це "продукт взаємодії людей" [43]. Результатом діяльності людей є й створена ними певна система продуктивних сил, оскільки останні – наслідок праці багатьох поколінь, тоді

як рівень їх розвитку не залежить від кожного окремого покоління. Люди, підкреслював він, не вільні у виборі продуктивних сил, які утворюють основу всієї їхньої історії, тому що будь-яка продуктивна сила набувається і є продуктом попередньої діяльності. Отже, продуктивні сили — це результат практичної енергії людей, хоча сама ця енергія зумовлена тими обставинами, в яких люди перебувають, тобто набутими продуктивними силами, суспільною формою, що існувала до них і створена попередніми поколіннями [44].

Значна евристична цінність наведених положень полягає, на наш погляд, у тому, що хоча суспільство і є продуктом взаємодії людей, все ж рівень розвитку продуктивних сил, по-перше, не залежить від даного покоління і є результатом попередньої діяльності; по-друге, енергія людей нинішнього покоління визначається як створеними раніше продуктивними силами, так і умовами, в яких вони перебувають; по-третє, така енергія залежить від суспільної форми, тобто виробничих відносин, які відповідали певному рівню продуктивності та створені попередниками.

Щоб чітко з'ясувати ці теоретико-методологічні аспекти, слід зауважити, що в систему продуктивних сил при житті К. Маркса входили лише чотири елементи (засоби праці, предмети праці, людина і використовувані людьми сили природи), а основною продуктивною силою була людина, яка водночас є суб'єктивним чинником щодо речових факторів виробництва та об'єктивним показником розвитку своїх загальноосвітнього, кваліфікаційного, організаційного й культурного рівнів досконалості.

У радянській економічній літературі людина розглядалась як вторинна, суб'єктивна щодо речової частини продуктивних сил, об'єктивних сил і водночас як головна, регулятивна, контролююча, керівна щодо об'єктивних елементів цих сил. Якщо врахувати, що в людині — це завжди дія об'єктивної і суб'єктивної складових, то сама вона виступає як суб'єкт, тобто як джерело і рушій не лише пізнавальної, а й предметно-практичної діяльності. Тоді теза про вторинність людини щодо засобів виробництва втрачає переконливість. Логічніше в такому разі користуватися положенням про людину як першу продуктивну силу людства [45]. Це положення нині знайшло підтвердження у висловлюваннях провідних західних економістів про визначальну роль підготовлених кадрів, “людського капіталу” в розвинених країнах світу порівняно з фізичним капіталом, тобто речовими елементами процесу виробництва.

Ще більшої актуальності зазначене положення набуває, якщо врахувати, що сучасні кваліфіковані спеціалісти з організації виробництва за короткий час можуть створити або істотно вдосконалити такий новий елемент продуктивних сил, як форми та методи розвиткового функціонування виробництва, вибрати найоптимальнішу модель організаційно-правової форми підприємств і запровадити її, і що новітня специфічна продуктивна сила — наука є передусім загальним духовним продуктом суспільного розвитку, універсальним інтелектом, суспільним знанням, яке перетворюється на початкову стадію безпосереднього виробництва, а у системі “наука–техніка–виробництво” в

наукомістких галузях переважає її розвиток; що в найновішому елементі цих сил — інформації, який виокремився лише в середині 70-х років ХХ ст., вирішальна роль належить особистісному чиннику.

Очевидно, що за сучасних умов вимагає певного переосмислення тези К. Маркса про незалежність розвитку продуктивних сил від певного покоління. Крім того, слід враховувати: а) розгортання НТР, що означає революцію в межах технологічного способу виробництва і передусім докорінний переворот у розвитку продуктивних сил; б) глобалізацію економіки, яка створює умови для використання досягнень НТР у формі патентів, ліцензій, ноу-хау, прямих інвестицій тощо; в) активну роль держави і навіть наднаціональних органів у розвитку продуктивних сил; г) високий рівень усупільнення виробництва і праці, формування цілісного народногосподарського комплексу, що забезпечує можливість планомірного і пропорційного розвитку економіки; д) оптимальне поєднання державних та ринкових важелів регулювання народного господарства; е) наявність плюралізму форм власності; ж) посилення міжнародної конкурентної боротьби та ін.

Значну залежність розвитку продуктивних сил від діяльності одного покоління засвідчує досвід Німеччини, Японії (у післявоєнний період), Китаю та деяких інших держав, зокрема Південної Кореї, Тайваню. Так, якщо Великій Британії для подвоєння свого економічного потенціалу потрібно було майже 100 років, то Китай зробив це за 20 років, а Південна Корея з 1962 по 1996 рр. збільшила обсяг ВВП з 2,3 до 357

млрд дол. Отож потребує уточнення й інше положення К. Маркса про те, що енергія людей нинішнього покоління визначається лише створеними раніше продуктивними силами й, природно, умовами, в яких вони перебували. Крім перелічених вище факторів, які впливають на значну залежність розвитку продуктивних сил від даного покоління (й водночас посилюють ефективність його праці), на енергію сучасників помітно впливає інтенсивніша дія закону зростання потреб, досягнутий рівень розвитку людини-працівника (освіта, кваліфікація, навички, здібності, розвиток економічного мислення тощо), а також такі неекономічні чинники, як дух нації, її патріотизм, культурний потенціал та ін.

У контексті сучасності слід переосмислити і тезу К. Маркса про залежність енергії даного покоління від суспільної форми, адекватної рівню розвитку продуктивних сил попередніх поколінь. Суспільна форма, за його визначенням, є сукупність виробничих відносин, або відносин економічної власності. Для переосмислення слід попередньо з'ясувати, наскільки матеріальними і в даному аспекті об'єктивними, тобто незалежними від волі і свідомості, є самі виробничі відносини, їх співвідношення з категорією "власність", точніше "економічна власність".

Окреслена проблема набуває практичного характеру в розгортанні трансформаційних процесів в економічній системі України. Так, деякі українські економісти стверджують, що "феномен власності безпосередньо не стосується системи виробничих відносин даного суспільства. Слід вважати встановленою теоретично і

доведеною практично ту обставину, що виробничі відносини і форма власності належать до принципово різних рівнів суспільної структури. Виробничі відносини — це матеріально-суспільні, тобто такі, що виникають і функціонують незалежно від суспільної свідомості. Тому у структурі суспільних відносин вони є первинними. Що ж до феномена власності, то він належить до сфери суспільної свідомості, яка відображає ці матеріальні відносини у формі норм права, що регулює володіння, розпорядження і користування умовами виробництва” [46].

У зв'язку з цим попередньо зазначимо, що автори зводять відносини власності до правових відносин. Доказом цього є їх твердження, що “відносини власності, тобто правові взаємини, ніколи не можуть бути вище виробничих ...”, що «останні визначаються першими і належать до сфери суспільної свідомості, тоді як перші — до плину суспільного буття, базових відносин соціуму, а останні — до надбудовних відносин” [47].

Якщо узагальнити погляди на сутність власності, які домінували в радянській економічній літературі, то можна серед них виділити такі основні твердження: 1) власність — це належність індивідові (або колективі чи класові) певних об'єктів власності, наприклад засобів виробництва чи предметів споживання; 2) юридичне вираження певного економічного устрою, юридичні відносини, які описуються за допомогою понять “володіння”, “користування”, “розпорядження”; 3) висхідне й основне виробниче відношення; 4) основа виробничих відносин, економічної системи того чи іншого суспільства;

5) економічна категорія, що обґрунтовується за допомогою категорій політичної економії і правових понять; 6) соціально-економічна форма поєднання речових та особистих чинників виробництва; 7) сукупність виробничих відносин.

Оскільки детальний критичний аналіз різних поглядів на проблему власності, її співвідношення з категорією “виробничі відносини” потребує окремого прискіпливого розгляду, то проаналізуємо її лише через формат матеріальності (об'єктивності), тобто незалежності від волі і свідомості людей.

Першим про необхідні виробничі відносини, в які вступають люди, а відтак і про об'єктивний характер економічних законів, які виражають глибинну внутрішню сутність цих відносин у взаємодії з розвитком продуктивних сил, писав К. Маркс. Якщо названі вище автори відстоюють це положення, то постає цілком логічне запитання: “Чому б їм не дотримуватися поглядів К. Маркса і на проблему власності?”. Так, на запитання, — “Що таке сучасна буржуазна власність, — за словами К. Маркса, “можна було відповісти тільки критичним аналізом “політичної економії”, яка обіймає сукупність цих відносин власності не в їх юридичному виразі як вольових відносин, а у їхній реальній формі, тобто як виробничих відносин” [48].

У цьому висловлюванні чітко й однозначно буржуазна власність розглядається, по-перше, в реальній, тобто не в юридичній (правовій), а економічній формі як сукупність виробничих відносин; по-друге, виділяється юридичне вираження такої реальної форми — вольові відносини,

тобто такі відносини, які залежать від волі та свідомості людей. Аналогічно він характеризує приватну власність при капіталізмі в інших роботах. “Приватна власність, наприклад, являє собою не просте відношення і вже зовсім не абстрактне поняття чи принцип, а всю сукупність буржуазних виробничих відносин...” [49]. Важливо звернути увагу й на те, що К. Маркс критикував Прудона за переплутування всієї сукупності “цих економічних відносин (тобто власності в її реальній формі виробничих відносин. — С.М.) із загальним юридичним поняттям “власність” [50]. У “Капіталі” він підкреслював, що “зміст цього юридичного, або вольового, відношення розкривається самим економічним відношенням” [51].

К. Маркс, Ф. Енгельс неодноразово наголошували на тому, що розвиток виробничих відносин капіталізму означає водночас процес еволюції відносин економічної власності від індивідуальної (приватної) форми до акціонерної, від акціонерної монополістичного типу — до державної. Так, появу акціонерних товариств К. Маркс розглядав як процес скасування капіталу у формі приватної власності в межах капіталістичного способу виробництва. Ці процеси, зі свого боку, знаходили своє відображення в юридичному вираженні — вдосконаленні вольових відносин, актуальних форм права.

Оскільки виробничі відносини (відносини економічної власності) — суспільна форма розвитку продуктивних сил, а форма як категорія діалектики є частиною змісту (його внутрішньою організацією, способом зв’язку елементів певного змісту,

тобто структурою), то попередній висновок про певну залежність розвитку продуктивних сил від діяльності сучасного їм покоління стосується і суспільної форми.

Ще одним аспектом категорії “форма” є те, що, як структура змісту і його внутрішня організація, поняття “структура змісту” зближується із категорією “закон”, окремими сторонами якого, згідно з теоріями Гегеля, Маркса, виступають поняття “порядок”, “однорідність”, “необхідність”. К. Маркс, зокрема, писав про закон явищ, закон їх змінності та розвитку, тобто переходу від однієї форми до іншої, від одного порядку взаємовідношень до іншого.

Відносна самостійність, незалежність форми від змісту, а в даному разі — суспільної форми від речового змісту (або виробничих відносин від розвитку продуктивних сил), виявляється і в тому, що за приблизно однакового рівня розвитку продуктивних сил у двох або декількох країнах їхні виробничі відносини можуть значною мірою відрізнятися. Це має місце насамперед у неоднаковому співвідношенні приватної, колективної і державної різновидів власності, різних форм кожної з них.

Зафіксована особливість суспільної форми значною мірою пояснюється діалектичним характером взаємодії власності і влади, а особливо юридичної власності, в т. ч. права власності і влади. Прихід до влади нового класу, соціальної верстви чи групи здебільшого супроводжується намаганням змінити передусім право власності. Наприклад, прихід до влади в Україні кланово-олігархічних груп знайшов своє відображення навіть у Конституції, в якій проголошена

пріоритетність приватної власності. Така ж пріоритетність проголошена в основних законах багатьох західних країн. Але там це відбулося на нижчій стадії розвитку капіталізму, коли приватна власність домінувала серед суспільних форм розвитку продуктивних сил. Наприкінці ХХ ст. ситуація істотно змінилася: тепер вже переважають колективний (капіталістична і трудова) та державний типи економічної власності. Всесвітньо відомий американський економіст Дж. Гелбрейт справедливо стверджує, що в капіталістичному суспільстві економіка зазвичай функціонує успішно, якщо держава контролює 50% ВВП. Доцільно нагадати, що світова спільнота на конференції ООН 1992 р. визнала ринкову економіку, яка базується на приватній власності, тупиковою для розвитку людства.

Отже, названі вище автори (А. Покритан та ін.) дещо однобічно розглядають приватизацію лише як зміну правових форм власності. “Досвід приватизації в західних країнах, — зазначають вони, — є підтвердженням внутрішнього зв'язку, що існує між виробничими відносинами суспільства і процесами приватизації (тобто зміною правових форм власності), через який відбуваються юридичне вираження і закріплення матеріальних умов виробництва” [52]. Якщо розглядати приватизацію як процес переходу частини державної власності до рук окремих осіб (за умов народної приватизації — до більшості працездатного населення; а кланово-номенклатурної — нових олігархів), то це щонайперше процес економічної трансформації одного типу власності в інший. Оскільки в Україні, як справедливо зауважують

автори, у процесі приватизації відбувся “гігантський перерозподіл багатства на користь мізерної частини нації при одночасному зубожінні переважної більшості населення” [53], то це якраз і означає первісне нагромадження капіталу.

Щоб розкрити сутність економічних законів власності, які починають функціонувати під час, а особливо після завершення первісного нагромадження капіталу, треба дослідити процес привласнення насамперед у сфері безпосереднього виробництва. “Для того, щоб ті відносини, в які вступає капітал і наймана праця, — писав К. Маркс, — виразити як відношення власності або її закони, нам потрібно лише виразити відношення обох сторін у процесі збільшення вартості у вигляді процесу привласнення” [54]. Це означає, що відносини власності у цій визначальній сфері комплексно можуть бути розкриті у здійсненні праці, з одного боку; створенні абсолютної та відносної додаткової вартості, а відтак поділу праці та створеного продукту на необхідний і додатковий, контролю капіталіста над процесом праці, з'ясування норми додаткової вартості тощо, тобто всіх тих процесів, які розкриває К.Маркс у 1-му томі “Капіталу”, — з іншого боку.

Аналогічні за соціально-економічним змістом процеси відбуваються й в Україні — під час роздержавлення власності, тобто її переходу в інші форми недержавної власності, у т. ч. в акціонерну. Характеризуючи їх, В. Геєць зазначає, “що активно йде процес створення олігархічних структур. При цьому, зазвичай, у корпоративних структурах застосовується класична форма найму та оплати

праці замість прогресивних трудових відносин — участі у прибутках” [55]. Переконаність в антинародному характері приватизації демонструвало багато економістів, соціологів, політологів і філософів із самого початку політики роздержавлення. Суспільно-корисний ефект приватизації, пошук ефективного власника, яким нібито може бути тільки приватний власник тощо — це лише своєрідні ідеологічні міфи, які супроводжували розкрадання власності кланово-номенклатурною елітою [56].

Для з'ясування співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в межах суспільної форми (виробничих відносин, або відносин економічної власності) за сучасних умов важливо зрозуміти неодноразово висловлюване К. Марксом положення про те, що теоретичним вираженням відносин капіталістичної власності є вся сукупність економічних законів і категорій. Такими категоріями, зокрема, він називав конкуренцію, кредит, гроші, ціну, вартість, заробітну плату, ренту, прибуток та ін.

Економічні категорії — теоретичне вираження, мисленнєві форми окремих сторін, ланок, елементів виробничих відносин (й, природно, відносин економічної власності) у їх взаємодії з розвитком продуктивних сил. За життя К. Маркса, який першим висловив ідею про матеріальність і водночас об'єктивність виробничих відносин, свідомий вплив на окремі з цих конкретних форм здійснювався лише на мікрорівні (рівні окремих підприємств). Зокрема, індивідуальні капіталісти занижували заробітну плату на своїх підприємствах (здебільшого малих та середніх за обсягом), подовжували тривалість робочого дня, підвищували інтенсив-

ність праці. Державне регулювання тривалості робочого дня на той час лише розпочиналося. На більшість інших аспектів, окремих форм виробничих відносин держава такого впливу, тобто свідомого цілеспрямованого регулювання, не здійснювала, оскільки виконувала здебільшого роль “нічного сторожа”, — захисника приватної власності, а відтак своєрідного арбітра при дотриманні правил вільної конкуренції, всіляко охороняла громадський порядок тощо.

Ситуація радикально змінилась після переростання монополістичного капіталізму в державно-монополістичний. Можна впевнено стверджувати, що нині в розвинених країнах світу немає таких конкретних форм виробничих відносин (економічної власності), на які б активно не впливала держава в усіх сферах суспільного відтворення. В багатьох інтеграційних угрупованнях, особливо в Європейському Союзі, такий вплив доповнюється наддержавним регулюванням. У зв'язку з цим логічно постає запитання: “Якщо держава та наддержавні органи впливають на кожний окремий елемент системи виробничих відносин, які внаслідок такого впливу більше не можуть розглядатися як цілком незалежні від волі і свідомості людей, то чи може бути в такому разі повністю об'єктивною вся система таких відносин?”

Вказаний вплив, як відомо, держава та наддержавні органи здійснюють за допомогою економічних, правових та адміністративних важелів. Не ставлячи за мету дати ґрунтовну відповідь на поставлене запитання, зазначимо, по-перше, що коли існує певна залежність продуктивних сил від діяльності нинішнього покоління (а в такій діяльності є важливий

компонент суб'єктивних дій), то це більшою мірою властиво суспільній формі; по-друге, така залежність посилюється впродовж тривалішого періоду життя одного покоління і послаблюється зі зменшенням часового інтервалу. В соціологічному аспекті покоління характеризується як генерація в сім'ї, тобто дід, батько, син, котрі розглядаються як представники старшого, середнього і молодшого поколінь родичів за прямою нисхідною лінією. В демографічному аспекті під поколінням розуміють вікову групу, тобто сукупність осіб, яка прийшла на ниву життя в один і той самий період (рік, п'ятирічка) [57]. Початок впливу окремого покоління на розвиток продуктивних сил і виробничих відносин збігається з початком його діяльності.

Така модифікація у співвідношенні об'єктивного і суб'єктивного щодо продуктивних сил і виробничих відносин (економічної власності) не заперечує визначальної ролі виробничих відносин щодо надбудовних — соціальних, правових, політичних та ін. Значно більше від волі і свідомості людей залежать такі елементи економічної системи, як організаційно-економічні відносини (маркетинг, менеджмент тощо) та окремі ланки господарського механізму. Крім того, в переосмисленні співвідношення об'єктивного і суб'єктивного важливо, по-перше, усвідомити, що це є дві парні категорії діалектики, які взаємодіють, а отже, взаємозумовлюються, взаємопроникають, взаємозаперечують і взаємопереходять одна в одну. Специфіка такої взаємодії — це предмет спеціального дослідження. По-друге, коли йдеться про незалежність двох сторін суспільного способу виробництва

(продуктивних сил і виробничих відносин) від волі і свідомості людей, то доцільно досліджувати таку відносну незалежність окремо від волі та окремо від свідомості людей. Адже поняття волі передбачає “здатність до вибору мети діяльності і вияву внутрішніх зусиль, спрямованих на її здійснення”, а за своєю структурою волюва поведінка розпадається на “прийняття рішення і його реалізацію” [58]. Цей аспект має істотне значення, коли йдеться про волю не окремої особи, а певної верстви, класу. Прикладом цього може слугувати розвал СРСР, події в Україні у 90-х роках ХХ — на початку ХХІ ст.

У цьому контексті доцільно пригадати, що представники так званого об'єктивізму обмежувалися вказівкою на об'єктивну необхідність певного соціального процесу і виключали з розгляду діяльність тих соціальних груп, які сприяють чи протидіють реалізації такої необхідності. На відміну від цього соціолог-матеріаліст не обмежується констатацією потребового процесу, а з'ясовує, яка суспільно-економічна формація наповнює цей процес змістом, який саме клас визначає цю необхідність, обирає предметом свого вивчення певні суспільні відносини людей, вивчаючи тим самим і реальні особистості, з поведінки яких складаються ці відносини [59]. Нагадаємо, що поняття “порядок” наближається за змістом до категорії “закон”. Аналогічно висловлювався К. Маркс, відзначаючи необхідність “виходити якраз із дійсного суб'єкта і робити предметом свого дослідження його об'єктивованість» [60].

Ще одним важливим аспектом проблеми, яку аналізуємо, є співвідношення об'єктивного і суб'єктивного

у процесі дії законів природи та економічних законів. Закони обох типів діють, за словами К. Маркса, незалежно від волі і свідомості людей. Водночас відмінності економічних законів від законів природи виявляються в тому, що перші виникають, розвиваються і функціонують лише під час зреалізування економічної діяльності людей у різних сферах суспільного відтворення. До того ж ці закони тимчасові, мають минулий характер дії.

Проте ситуація значною мірою змінюється, коли люди пізнають ці закони, механізм їх дії. Тоді й створюються відповідні умови для реалізації переваг таких законів. Свобода, за словами Ф. Енгельса, полягає не в уявній незалежності від законів природи, а в пізнанні цих законів, можливості планомірно змусувати закони природи діяти для певних цілей. Це стосується як законів зовнішньої природи, так і законів тілесного і духовного буття самої людини, тобто обох класів законів, які можна відокремити лише в уяві [61]. Здобутий висновок, без сумніву, ще більшою мірою стосується економічних законів.

Прикладом капіталістичного планомірного використання, наприклад, закону вартості є прийнятий ще 1933 р. у США закон про регулювання сільського господарства, згідно з яким при визначенні паритетних цін на сільськогосподарську продукцію було обрано рівень цін 1910–14 рр. Це означало, що ціни на таку продукцію в наступний період повинні забезпечувати фермерам можливість придбання такої ж кількості засобів виробництва, послуг і предметів споживання, яку можна було купити

в базовому періоді (1910–14). Якщо паритетність цін порушувалась, то уряд компенсував їх прямими виплатами з бюджету за обмеження сільськогосподарськими товаровиробниками площ певних видів продукції, надавав дотації та субсидії фермерам. Хоча цей закон повною мірою не виконувався, але саме він служив орієнтиром при наданні державою дотацій сільськогосподарським товаровиробникам, отже, був специфічною формою певного обміну еквівалентів між промисловістю і сільським господарством, що є однією з найважливіших вимог закону вартості. Зрозуміло, що за панування монополій (транспортних, торговельних) повно виконати вимоги цього закону неможливо. На відміну від розвинених країн світу в Україні, внаслідок диспаритету цін із сільського господарства у 90-х роках, було вилучено понад 95 млрд грн і, замість надання субсидій, сільськогосподарських товаровиробників (передусім колгоспам) доводило до банкрутства задля первісного нагромадження капіталу в інтересах кланово-кримінальної та номенклатурної еліт.

Шляхом державного регулювання економіки, передусім у формі складання п'ятирічних планів (наприклад, у Франції), прийняття цільових комплексних програм та системи заходів щодо їх реалізації тощо держава цілеспрямовано впливає на закони планомірного і пропорційного розвитку, утворюється процес об'єктивізації свідомої суб'єктивної діяльності окремих класів і соціальних верств. Ще більші можливості планомірного впливу на дію об'єктивних економічних законів могло б мати суспільство, в якому відсутній ан-

тагонізм класів, проводиться науково обґрунтована (а не волюнтаристська) економічна і соціальна політика.

Важливою особливістю сучасної методології дослідження в гуманітарних науках, у т. ч. в економічній теорії, є зростання ролі суб'єктивного фактора, який актуалізує тезу німецького філософа Л. Фейєрбаха про "людину як центр усієї методології" [62]. Це, зі свого боку, передбачає органічне входження ціннісних критеріїв та оцінок до складу самої теорії, що посилює гуманістичну спрямованість науки, сприяє розвитку техніки і технології, цілих економічних систем. Водночас на отримання достовірних економічних висновків і положень, а отже, на розкриття економічної істини значною мірою впливає ідеологія, передусім економічна ідеологія.

ВИСНОВКИ

Комплексний аналіз методологічних проблем економічної науки дає підстави для висновку про те, що *методологія економічної теорії — наука про метод та шляхи досягнення істини (втіленої у науковій теорії, ідеях та ін.), основою якої є система найбільш загальних принципів, методів і способів пізнання економічних систем. Два найважливіші елементи методології економічної теорії — діалектика (діалектичний метод дослідження) та логіка.*

Основу цих дисциплін заклали давньогрецькі філософи Сократ, Платон і Аристотель. Сократ вважав, що пізнання істини досягається у процесі зіставлення різних понять, уявлень, розчленування цілого та визначення окремих його сторін тощо,

а істинним є лише знання, доступне доцільній діяльності. За твердженням Платона, з метою пізнання сутності речей думка вченого повинна прямувати за логікою об'єкта, що досліджується.

Аристотель розробив учення про категорії та їх діалектику, заклав основу логіки — принципи побудови суджень, правила доведень та отримання наукових висновків. Раціональною є думка І. Канта про те, що критичне ставлення до знання — це методологічна основа діалектичного підходу, а відтак подолання метафізичності й догматизму.

Найповніше у філософії діалектика (як система законів та категорій у їх взаємозв'язку) як методологія була розроблена Гегелем. Серед законів і категорій діалектики ключову роль він відводив закону єдності і боротьби протилежностей. Методологія Гегеля була конструктивно поглиблена і втілена передусім у "Капіталі" К. Маркса.

Залежно від специфіки конкретної економічної дисципліни методологія економічного дослідження загалом набуває специфічних форм вияву, а крім визначальних принципів, способів пізнання конкретної дійсності певна наука використовує окремі важливі для неї засоби. Раціональний синтез методології економічного дослідження і конкретних методів пізнання здійснюється певною мірою за допомогою таких загальнонаукових дисциплін, як системний підхід, теоретична кібернетика, математика, синергетика та ін. Зокрема, завдяки синергетичному підходу трудова теорія вартості перестає бути моністичною і набуває ознак плюралістичної.

Значною мірою розв'язання поставленої проблеми було б можливе

завдяки розробці такої “стикової” наукової дисципліни, як економічна філософія (або філософія економіки), яка дала б змогу подолати незнання переважною більшістю економістів методології економічної теорії, а філософам — незнання основ економічної теорії. Як зазначав Й. Шумпетер стосовно використання економістами однієї з основ методології економічної теорії, “вони уникали логічних помилок головним чином тому, що загалом не використовували логіку”.

Актуальне завдання філософії економіки — інтеграція фундаментальних (політичної економії, історії економічної думки), функціональних (фінанси, статистика та ін.), галузевих (економіка промисловості, сільського господарства, будівництва), регіональних (регіономіка, економіка окремих регіонів), системно-конкретних (менеджмент, маркетинг) наук.

Важливу роль у методології економічного дослідження відіграє чітке розуміння самого поняття “теорія”, яке відображає найвищий рівень наукових знань та охоплює комплекс концепцій, ідей, учень, поглядів, за допомогою яких дається всебічне пояснення певного явища або процесу у формі обґрунтованих законів, закономірностей, істотних (у т. ч. причинно-наслідкових та ін.) зв’язків і ознак, за одиничним та частковим з’ясовується спільне, за випадковим — закономірне.

Методологія економічного дослідження визначально залежить від предмета певної науки, насамперед від предмета політичної економії, а отже, від правильного розуміння структури економічної системи, основними елементами якої є продуктивні сили, техніко-економічні та

організаційно-економічні відносини, відносини економічної власності та господарський механізм, взаємодія і поєднання окремих з них формує метапідсистеми — цілісну сферу економічних відносин.

Економічна теорія вивчає передусім усі три складові системи економічних відносин у їх взаємодії з розвитком продуктивних сил, закони розвитку економічної системи, а політична економія — відносини економічної власності та їх закони у взаємодії з розвитком продуктивних сил, закони та закономірності їхньої еволюції, а також закони взаємодії цих двох сторін суспільного способу виробництва. Крім того, її предметом є економічна політика, мистецтво державного управління народним господарством, насамперед власністю, де державне управління економікою — одна із складових господарського механізму, а також відносини між людьми у системі управління власністю на мікрорівні, тобто значна частина відносин менеджменту. Зпоміж цих основних аспектів предмета політичної економії, до нього за сучасних умов можуть бути додані окремі сторони права, моралі, соціальних відносин, культури (насамперед економічної), тобто базисних і надбудовних відносин, їх взаємодії. Внаслідок цього у складній політекономічній категорії (наприклад, власності) щонайперше теоретично відображаються елементи економічної власності, а також правові, соціальні, політичні та інші аспекти.

З урахуванням головної відмінності між економічною теорією та політичною економією, яка впливає зі структури економічної системи, економічні категорії поділяються на

техніко-економічні (відображають розвиток технологічного способу виробництва), організаційно-економічні (характеризують організаційно-економічні відносини у взаємодії з еволюцією технологічного способу виробництва), відносини економічної власності (обґрунтовують розвиток різних типів та форм власності у процесі їх еволюції та взаємодії з прогресом різних способів виробництва).

Залежно від цієї структури в межах однієї економічної системи виділяють різні види економічних законів, кожний з яких групує навколо себе певну кількість економічних категорій. Водночас існують інші критерії класифікації економічних законів, внаслідок з'ясування яких економічна наука отримала можливість досліджувати найповніший спектр різних типів та видів таких законів.

Методологія дослідження різних форм розвитку зв'язків у просторі економічних законів і категорій не однакова. Такий підхід не узгоджується з принципами побудови теоретичної економіки Л. Вальраса, в якій відображаються універсальні закономірності економічного розвитку. Останні можуть бути властиві лише розвитку технологічного способу виробництва, процесу взаємодії людини з природою. Щодо інших елементів економічної системи, передусім відносин економічної власності, то властиві їм економічні закони пов'язані з інтересами різних соціальних верств і груп, окремих країн і регіонів світового господарства.

Стосовно конкретної країни, залежно від ступеня охоплення в окремій категорії інтересів різної кількості населення, посилюється

об'єктивізм в оцінці окремих економічних явищ і процесів. Явні інтереси лише окремого класу вказують на переважання класового підходу, інтересів окремого прошарку — здебільшого групового або партійного союзу (якщо партія нечисельна), інтересів народу — демократичного устрою, усього населення країни — загальнонаціональних завдань, інтересів декількох країн чи економічних угруповань — регіонального погляду (якщо обстоюються устремління окремого регіону всередині певної країни — внутрішньорегіонального), усього людства — загальноцивілізаційної чи планетарної місії (такою, зокрема, є оцінка глобальних проблем людства). При цьому остання видається найоб'єктивнішою, проте її використання, порівняно з іншими видами оцінок, обмежене і повинно поєднуватися з іншими видами оцінкових суджень. Важлива вимога методології економічної теорії, висловлена Дж. Кейнсом, — необхідність вивчення сьогодення у світлі минулого з метою передбачення майбутнього.

Проти оцінкових суджень виступає позитивна економічна теорія, що ґрунтується на застарілій філософії позитивізму, яка позбавляє її ознак концептуальності, науковості. Конкретизацією цього підходу в економічній теорії, передусім у політичній економії, є потреба виділити суб'єктно-об'єктні відносини, тобто економічні відносини між окремими суб'єктами щодо виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів і послуг, а також їх привласнення у цих сферах суспільного відтворення.

Таким вимогам не відповідає поширене в західній економічній літературі обмеження предметів двох наук —

економічної теорії та політичної економії, що вимагає вивчення лише людей у процесі вибору рідкісних ресурсів для виробництва, обміну, розподілу та споживання різних товарів. Адже при цьому не акцентується на економічних відносинах між людьми під час вибору ними рідкісних ресурсів, а фіксується тільки їхнє ставлення до таких ресурсів. Ця методологічна хиба виявляється в ігноруванні західними економістами відносин економічної власності і зведенні її лише до права власності (що є об'єктом вивчення здебільшого юридичної науки). У результаті позитивна західна економічна наука не може, з одного боку, проникнути у внутрішню сутність економічних явищ і процесів, з іншого — служити інтересам класу, який панує економічно.

Методологія економічної теорії ґрунтується також на комплексі елементів діалектичного методу дослідження. На відміну від цього, методологія економікс значною мірою спирається на принципи позитивної економічної теорії, тому не прагне досліджувати сутнісні (у т. ч. причинно-наслідкові) зв'язки, для неї характерне значне ігнорування діалектики та логіки, переважання схем, графіків, математичного формалізму та ін. Зокрема, відомий американський економіст Н. Грегорі Менк'ю спрощено тлумачить науковий метод ("як безпристрасну розробку і перевірку теорій про те, яким чином влаштований світ"), а найважливішими елементами цього методу в економічному дослідженні називає теорію і спостереження, а також припущення (тобто абстракції), економічні моделі у формі діаграм,

графіків та рівнянь, виділення двох рівнів дослідження (макроекономіки і мікроекономіки), наявність позитивних та нормативних тверджень (за одночасного спрощеного тлумачення їх сутності). Такий "бідний" арсенал методів, зрозуміло, не може дати вагомих результатів.

Водночас все актуальнішою стає проблема обґрунтування *нової наукової парадигми*, розробки *якісно нової методології* економічного дослідження як засобу створення єдиної цілісної економічної теорії (метаекономтеорії), яка б увібрала в себе все позитивне з напрацьованого світовою економічною думкою. Важливу роль у побудові такої теорії відіграватиме діалектика множинності (як один з елементів метаметодології економічного дослідження), а отже, багатомірність причинно-наслідкових сутнісних зв'язків. Об'єктами дослідження нової науки найвірогідніше стануть процес соціалізації полі-системного світового капіталістичного господарства та органічно пов'язані з ним тенденції інтернаціоналізації (глобалізації) національних економічних систем.

1. Самуэльсон П. Экономика. – М.: Прогресс, 1964. – С. 25.
2. Там само.
3. Философский словарь. – М.: Политиздат, 1968. – С. 214.
4. Философский словарь. – М.: Политиздат, 1986. – С. 278.
5. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – С. 365.
6. Кохановский В.П. Философия и методология науки. – М.–Ростов-на-Дону, 1999.– С. 167.
7. Суслов И.Т. Методология экономического исследования. – М.: Мысль, 1974. – С. 3.
8. Большой экономический словарь / Под ред. А.Н. Азрилияна. – С. 332.

9. Энциклопедический социологический словарь / Общ. ред. Г.В. Осипова. – М., 1995. – С. 390.
10. Экономическая теория: Учебник для вузов / Под ред. А.И. Добрынина, Л.С. Тарасевича. – С. 34.
11. *Пезенти А.* Очерки политической экономики капитализма: В 2 т. – М., 1976. – Т. 1. – С. 65.
12. *Войтов А.Г.* Экономика. Общий курс: Учебник. – М., 1999. – С. 14.
13. *Борисов Е.Ф.* Экономическая теория. – С. 55–57.
14. Теоретическая экономика. Политэкономия / Под ред. Г.П. Журавлевой, Н.Н. Мильчаковой. – С. 42.
15. Там само. – С. 43–45.
16. *Войтов А.Г.* Экономика. Общий курс: Учебник. – С. 12.
17. Основы економічної теорії. Політекономічний аспект / За ред. Г.Н. Климка, В.П. Несстеренка. – С. 22.
18. *Сажина М.А., Чибриков Г.Г.* Экономическая теория. – С. 8–9.
19. Экономическая теория / Под ред. И.П. Николаевой. – С. 6–7.
20. Курс экономической теории / Под ред. М.Н. Чепурина, Е.А. Киселевой. – С. 39–41.
21. Экономика / Под ред. А.С. Булатова. – С. 7–12.
22. *Барр Р.* Политическая экономия. – Т. 1. – С. 45–54.
23. Экономическая теория / Под ред. А.И. Добрынина, Л.С. Тарасевича. – С. 26–36.
24. Экономическая теория / Под ред. В.Д. Камаева. – С. 9–12.
25. Философский энциклопедический словарь. – С. 366–367.
26. *Кохановский В.П.* Философия и методология науки. – С. 183–186.
27. Філософія: Навчальний посібник / За ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1997. – С. 331.
28. *Кузнецов В.Г. и др.* Философия: Учебник. – М.: ИНФРА, 1999. – С. 130–131.
29. *Гегель Г.В.* Сочинения. – М.; Л., 1930. – Т. 4. – С. 9.
30. *Смирнов И.Н., Титов В.Ф.* Философия: Учебник. – М., 1998. – С. 72.
31. Диалектика объективного и субъективного в историческом процессе и социальном познании. – Л., 1986. – С. 62–64.
32. *Копнин П.В.* Диалектика, логика, наука. – М.: Наука, 1973. – С. 98.
33. *Гегель Г.В.* Сочинения. – Т. 1. – С. 338.
34. *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. – Т. 39. – С. 354.
35. *Алексеев П.В., Панин А.В.* Философия. – С. 187.
36. *Панцхава И.Д., Пахомов Б.Я.* Диалектический материализм в свете современной науки. – М.: Мысль, 1971. – С. 219.
37. *Гегель Г.В.* Сочинения. – Т. 4. – М., 1939. – С. 162.
38. *Кохановский В.П.* Философия и методология науки. – С. 330–331, 356–360; *Алексеев П.В., Панин А.В.* Философия. – С. 188.
39. *Кохановский В.П.* Философия и методология науки. – С. 331.
40. Там само. – С. 332, 361.
41. *Алексеев П.В., Панин А.В.* Философия. – С. 194.
42. *Панцхава И.Д., Пахомов Б.Я.* Диалектический материализм в свете современной науки. – С. 220.
43. *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. – Т. 27. – С. 402.
44. Там само.
45. *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. – Т. 38. – С. 347.
46. *Покритан А.К., Єщенко П.С., Голиков В.І., Мар'єнко А.В.* Характер інституційних змін в Україні // Трансформаційні моделі економіки України. Идеологія, протиріччя, перспективи / За ред. В.М. Гейця. – К.: Логос, 1999. – С. 268–269.
47. Там само. С. 269.
48. *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. – Т. 16. – С. 26–27.
49. Там само. – Т. 16. – С. 26.
50. Там само. – Т. 23. – С. 94.
51. Там само. – Т. 23. – С. 21–22.
52. Трансформаційні моделі економіки України. – С. 268.
53. Там само.
54. *Маркс К., Энгельс Ф.* Из ранних произведений. – М., 1956. – С. 559.
55. *Геєць В.* Соціогуманітарні складові перспективи переходу до соціально-орієнтованої економіки в Україні // Економіка України. – 2000. – № 1. – С. 6.
56. Трансформаційні моделі економіки України. – С. 268.
57. Энциклопедический социологический словарь. – С. 560.
58. Философский энциклопедический словарь. – С. 90.
59. *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. – Т. 1. – С. 424.
60. *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. – Т. 1. – С. 244.
61. Там само. – Т. 20. – С. 116.
62. *Кохановский В.П.* Философия и методология науки. – С. 493.

Друкується з дозволу автора за виданням:
Мочерний С.В. Методологія економічного дослідження. – Львів: Світ, 2001. – С. 3–6, 42–65, 390–394, 397–398.

Надійшла до редакції 5.04.2002.